

مفاهیم اسلامی در قهرمان‌نامه نوشته شده به زبان ترکی آذربایجانی

Azerbaycan Türkçesinde Yazılan Kahramân-nâme'de İslamî Kavramlar

Islamic Concepts in the Kahraman-name Written in Azerbaijani Turkish

Roghayeh AZİZPOUR¹

¹Bağımsız Araştırmacı / Independent Researcher, Kayseri, Türkiye

Nabi AZEROĞLU²

²Erciyes Üniversitesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, Kayseri, Türkiye

²Erciyes University, Department of Turkish Folklore, Kayseri, Türkiye

چکیده

جغرافیای ایران با برخورداری از تنوع فرهنگی، یکی از حوزه‌های مهم در مطالعات ترک‌شناسی به شمار می‌رود و نسخه‌های خطی ترکی، بخش مهمی از میراث ادبی و فرهنگی این حوزه را تشکیل می‌دهند. نسخه مورد بررسی در این پژوهش، قهرمان‌نامه‌ای به شماره ۸۰۱۹ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران است که در سال ۱۲۴۱/ق ۱۸۲۶م در شهر اسفهان از توابع تبریز توسط محمد ولد کربلایی محمد حسین اسفهلانی کتابت شده است. این اثر به زبان ترکی آذربایجانی و با الفبای عربی نگاشته شده است. اثر، با برخورداری از روایت‌های حماسی و عناصر شگفت‌انگیز و فراطبیعی، از نمونه‌های ارزشمند ادبیات ترکی در ایران به شمار می‌رود که به عنوان یک سند تاریخی و فرهنگی ارزشمندی می‌باشد. در داستان قهرمان‌نامه، عناصر حماسی با مضامین و مفاهیم اسلامی درهم آمیخته‌اند. هدف این پژوهش، شناسایی و بررسی مهم‌ترین مفاهیم اسلامی در نسخه مورد مطالعه و تحلیل نقش آن‌ها در ساختار روایی اثر می‌باشد. روش پژوهش توصیفی. تحلیلی است و داده‌های پژوهش از متن نسخه خطی استخراج و بر اساس مضامین دینی دسته‌بندی شده‌اند. در این بررسی، مفاهیمی همچون توحید، ایمان به پیامبران، دعا و مناجات، اسم اعظم، توکل، صبر و رضایت به قضا و قدر، شکرگزاری، توبه و استغفار و دعوت به اسلام و مسلمان شدن شخصیت‌ها بررسی شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مفاهیم اسلامی در قهرمان‌نامه حضوری گسترده دارند و افزون بر بازتاب باورهای دینی شخصیت‌ها، در پیشبرد حوادث، شکل‌دهی به کنش‌های قهرمانانه و ساخت جهان معنایی روایت نیز نقش دارند.

واژگان کلیدی: تورک‌های ایران، ادبیات آذربایجانی، قهرمان‌نامه، نسخه‌های خطی ترکی

Öz

İran coğrafyası, sahip olduğu kültürel çeşitlilikle Türkoloji çalışmalarında önemli bir alan olarak değerlendirilmektedir. Türkçe yazma eserler, bu bölgenin edebî ve kültürel mirasının önemli bir parçasını oluşturur. Bu çalışmada incelenen nüsha, İran Meclis Kütüphanesi'nde 8019 numara ile kayıtlı olan Kahramân-nâme'dir. Eser, 1241/1826 yılında Tebriz'e bağlı İsfahlan kasabasında Muhammed Veled Kerbelâî Muhammed Hüseyin İsfahlanî tarafından, Arap alfabesiyle ve Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Kahramân-nâme, epik anlatılar ve olağanüstü unsurlarıyla İran'daki Türk edebiyatının değerli örneklerinden biridir ve tarihî-kültürel bir belge niteliği taşır. Bu eserde destansı öğeler, İslami kavramlarla iç içe geçmiştir. Araştırmanın amacı, söz konusu nüshada yer alan başlıca İslami kavramları tespit etmek ve bunların anlatı yapısındaki rolünü incelemektir. Çalışma, betimleyici-analitik yöntemle yürütülmüş; veriler doğrudan yazma metinden alınarak dinî temalara göre sınıflandırılmıştır. İncelemede tevhid, peygamberlere iman, dua ve münacat, ism-i a'zam, tevekkül, sabır ve kadere rıza, şükür, tövbe ve istiğfar ile İslam'a davet ve kahramanların Müslüman oluşu gibi kavramlar ele alınmıştır. Bulgular, İslami kavramların Kahramân-nâme'de geniş bir yer tuttuğunu; yalnızca kahramanların inançlarını yansıtmakla kalmayıp olayların gelişiminde, kahramanca eylemlerin şekillenmesinde ve anlatının anlam dünyasının kurulmasında da belirleyici olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İran Türkleri, Azerbaycan edebiyatı, Kahramân-nâme, Türkçe el yazmalar.

Bu çalışma Kahraman-name İran Meclis Kütüphanesi Nüshası doktora tezinden yararlanarak ortaya konulmuştur.

This study was produced by drawing upon the doctoral thesis titled

Kahraman-name: The Iranian Parliament Library Manuscript.

Geliş Tarihi/Received: 10.07.2026

Revizyon Veriliş

Tarihi/Revision Issued: 10.09.2026

Revizyon Bitiş

Tarihi/Revision Ended: 23.09.2026

Kabul Tarihi/Accepted: 29.09.2026

Yayın Tarihi/Publication

Date: 01.10.2026

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

Roghayeh AZİZPOUR

E-mail: azizpourroghayeh@gmail.com

Cite this article: Azizpour, Roghayeh.

"Islamic Concepts in the Kahraman-name Written in Azerbaijani Turkish". A Journal of Iranology Studies, 25 (September 2026): 12-22.

Atıf: Azizpour, Roghayeh. مفاهیم اسلامی در قهرمان‌نامه نوشته شده به زبان ترکی آذربایجانی. A Journal of Iranology Studies, sy. 25 (Eylül 2026): 12-22.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

ABSTRACT

The geography of Iran, with its cultural diversity, is considered one of the important fields in Turkology studies. Turkish manuscripts constitute a significant part of the literary and cultural heritage of this region. The manuscript examined in this study is a Kahramannâme registered under number 8019 in the Library of the Islamic Consultative Assembly of Iran. It was transcribed in 1241 AH / 1826 AD in the town of Esfahlan, near Tabriz, by Mohammad, son of Karbalai Mohammad Hossein Esfahani. This work was written in Azerbaijani Turkish using the Arabic alphabet. With its epic narratives and wondrous, supernatural elements, the Kahramannâme is regarded as a valuable example of Turkish literature in Iran and serves as an important historical and cultural document. In the narrative, epic elements are intertwined with Islamic concepts. The aim of this research is to identify and examine the most significant Islamic concepts in the studied manuscript and to analyze their role in the narrative structure of the work. The study employs a descriptive-analytical method; the data were extracted from the manuscript and categorized according to religious themes. In this analysis, concepts such as monotheism (tawhid), belief in prophets, prayer and supplication, the Greatest Name of God, trust in God (tawakkul), patience and acceptance of divine fate, thanksgiving, repentance and seeking forgiveness, as well as the invitation to Islam and the conversion of characters to Islam are examined. The findings indicate that Islamic concepts are widely present in the Kahramannâme. Beyond reflecting the religious beliefs of the characters, they play a crucial role in advancing the plot, shaping heroic actions, and constructing the semantic universe of the narrative.

Keywords: Iranian Turks, Azerbaijani Literature, Kahramannâme, Turkish Manuscripts

مقدمه

ادبیات حماسی در فرهنگ‌های مختلف، افزون بر بازتاب ارزش‌های قهرمانی، زمینه‌ای برای انعکاس باورها، ارزش‌های اخلاقی و جهان‌بینی جامعه‌ی خاستگاه این آثار است. عناصر دینی در متون حماسی همواره به عنوان بخشی از ساختار اصلی روایت شمار می‌روند؛ زیرا این عناصر در بسیاری از موارد با شخصیت‌پردازی، کنش قهرمانان، مفهوم پیروزی و شکست و نیز تبیین رابطه‌ی انسان با نیروهای ماوراءطبیعی پیوند می‌یابند. «قهرمان‌نامه» نیز از این منظر متنی قابل توجه است. در این اثر، حوادث حماسی و مبارزات پهلوانان در فضایی روایت می‌شود که مفاهیم و نشانه‌های اسلامی حضور پررنگی در آن دارند. یاد کرد نام خداوند، دعا و مناجات، توکل، شکرگزاری، توبه و استغفار، یاد پیامبران و دعوت به اسلام، از جمله عناصر دینی هستند که در جریان روایت دیده می‌شوند. حضور این عناصر نشان می‌دهد که جهان حماسی اثر با یک نظام معنایی دینی در آمیخته است و بسیاری از حوادث داستانی، در پرتو رابطه‌ی شخصیت‌ها با خداوند تفسیر می‌شوند.

داستان‌های حماسی قهرمان‌نامه، یکی از اسناد مکتوب و مهم میراث فرهنگی ایران است که با نسخه‌های متعدد در کشورهای مختلف دنیا شناخته می‌شود. این اثر با ویژگی‌های محتوایی، ساختار موتیفی منحصر به فرد و خصوصیات روایی خود، از نمونه‌های برجسته‌ی ادبیات به شمار می‌رود. تاکنون بیش از ۶۰ نسخه از این اثر به زبان‌های ترکی و فارسی در کتابخانه‌های اقصا نقاط جهان شناسایی شده است که پراکندگی جغرافیایی آن‌ها به این شرح دیده می‌شود: ۱۴ نسخه در ترکیه، ۱۲ نسخه در ایران، ۸ نسخه در آذربایجان، ۸ نسخه در فرانسه، ۸ نسخه در اتریش، ۵ نسخه در بوسنی و هرزگوین، ۱ نسخه در تاتارستان و ۱ نسخه در مصر. قدیمی‌ترین این نسخه‌ها متعلق به قرن پانزدهم میلادی است و در مجموعه نسخه‌های خطی ترکی موزه کاخ توقیاتی‌سرای استانبول نگهداری می‌شود.^۱ یکی از جامع‌ترین آن‌ها نیز نسخه‌ی خطی «قهرمان‌نامه» ترکی است که در ایران کشف شده و از نظر ویژگی‌های زبانی، منعکس‌کننده‌ی خصوصیات ادبی ترکی آذربایجانی است. این اثر که با شماره ۸۰۱۹ در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی ایران ثبت شده، ساختار ادبی زبان ترکی آذربایجانی آن دوره را بازتاب می‌دهد و از این لحاظ ویژگی منحصر به فردی دارد. در مقابل، نسخه‌های خطی موجود در ترکیه ویژگی‌های رسمی و زبانی مختص به ترکی عثمانی دارند.

تمامی نسخه‌های قهرمان‌نامه ویژگی‌های اساسی یک روایت حماسی را دارند که منعکس‌کننده‌ی یک شکل‌گیری فرهنگی مشترک است؛ به طوری که مضمون اصلی آن‌ها حول ماجراهای جنگجویی به نام «قهرمان» می‌چرخد. ماجرای داستان قهرمان‌نامه در نسخه ترکی یافت‌شده در ایران، با ربوده شدن قهرمان توسط غول‌ها در کودکی به کوه قاف، بزرگ شدن در آنجا و بازگشت او به خویش‌پس از آگاهی از هویت واقعی‌اش آغاز می‌شود. پیوستن قهرمان به ارتش هوشنگ‌شاه و تبدیل شدن به جنگجوی ارشد، عشق او به «سرو خرامان» در زمان لشکرکشی به هند، نبردهای بی‌وقفه با غول‌ها و جادوگران و به دست آوردن اشیاء مقدس، از جمله وقایع آغازین داستان هستند. در ادامه ماجراهای قهرمان در شکست دادن دشمنانی چون سهراب‌دیو و اکوان‌جادو، بهبودی از نابینایی با کمک پری «همایونچه بانو»، بازگرداندن هوشنگ‌شاه به تاج و تخت و ازدواج با «سرو خرامان» را شرح می‌دهد. در بخش دیگر، مبارزات قهرمان در جنگ‌های هند، کشتن اکران‌جادو و بازگشت او به ایران روایت می‌شود. در نهایت داستان، به ربودن حرمسرایان در طول لشکرکشی هوشنگ‌شاه به کشمیر، نجات آن‌ها با کمک گردنکشان و به تخت نشستن قهرمان پس از کنارگیری هوشنگ‌شاه اختصاص دارد.^۲ قدرت‌های خارق‌العاده‌ی قهرمان، نبردهای او با غول‌ها و ماجراجویی‌هایش در مکان‌های جادویی، از بن‌مایه‌های رایج این اثر و در امتداد سنت حماسی ادبیات ترکی است؛ جایی که عناصری از اساطیر ایرانی، ترکی و اسلامی به عنوان بن‌مایه‌های مشترک در اکثر نسخه‌های خطی به چشم می‌خورند.

نسخه‌ی مورد بررسی در این پژوهش (نسخه کتابخانه مجلس ایران)، از نظر حجم، غنای روایی و آمیختگی بخش‌های منثور و منظوم، نسبت به دیگر نسخه‌ها برجستگی ویژه‌ای دارد. این متن ماجراهای هوشنگ‌شاه، حاکم سرزمین ایران و توران، و نیز سرگذشت قهرمان را در بر می‌گیرد؛ پهلوانی که در سه‌سالگی توسط دیوان ربوده و به کوه قاف برده می‌شود، اما روزی با دیدن تصویر خود در آب، به تمایز خویش از دیوها پی می‌برد. او در جستجوی هویت واقعی خود به راه افتاده و پس از مدتی به اردوی هوشنگ‌شاه می‌پیوندد و در آنجا لقب «صاحب‌قران» را دریافت می‌کند. این اثر به عنوان سندی ادبی و فرهنگی، بازتاب‌دهنده باورهای فرهنگی و دینی دوره خویش است. شخصیت اصلی داستان نه فقط با نیروی جسمانی، بلکه با ارزش‌هایی چون عدالت‌خواهی برجسته می‌شود و روابط میان

¹ Bekir, Direkci, "Kitâbu Kissa-ı Kahramân-ı Kâtîl'in Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) Nüshası Üzerine Bir Değerlendirme" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 49 (Ağustos 1): (2020), s. 73.

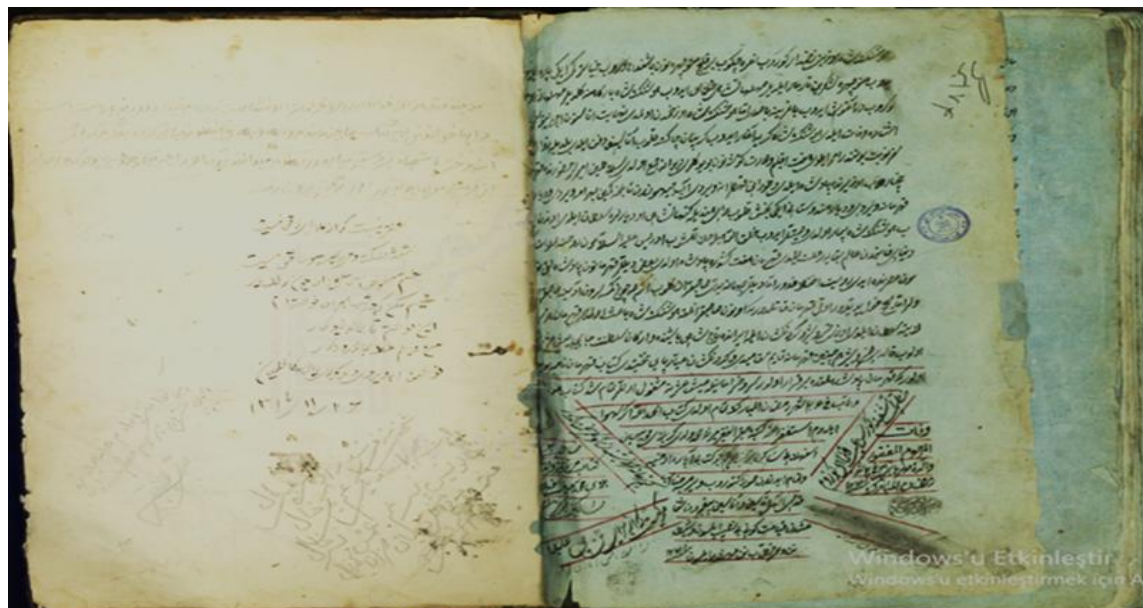
² Roghaye, Azizpour, *Kahramân-nâme İran Meclis Kütüphanesi Nüshası (İnceleme, metin, ıpkıbasım)*, (Malatya: Ases Yayınevi, 2026), s.20.

شخصیت‌ها، پویایی‌های میان حاکم و رعیت و ساختار اجتماعی جغرافیای آن عصر را به تصویر می‌کشد. قهرمان‌نامه با نسخه‌های متعدد ترکی و فارسی خود، در نقطه تلاقی ادبیات ترکی و فارسی قرار دارد و با ترکیب عناصر قهرمانی و خارق‌العاده، متنی اصیل و ارزشمند به شمار می‌رود.³

هدف این پژوهش، بررسی و دسته‌بندی مهم‌ترین مفاهیم و مضامین اسلامی موجود در نسخه کتابخانه مجلس ایران و تحلیل نقش آن‌ها در ساختار روایی قهرمان‌نامه است. در این بررسی، نمونه‌های موجود در متن بر اساس مضامین دینی قابل شناسایی دسته‌بندی شده و سپس کارکرد آن‌ها در روایت مورد تحلیل قرار می‌گیرد تا نشان داده شود که عناصر اسلامی چگونه در کنار عناصر حماسی، به جهان معنایی اثر شکل می‌دهند. بر این اساس، در این مقاله ابتدا به بازتاب مفهوم توحید و یگانگی خداوند پرداخته می‌شود؛ سپس مضامینی مانند ایمان به پیامبران، دعا و مناجات، توکل، توبه و استغفار، شکرگزاری، صبر و رضایت به قضا و قدر، بسم‌الله و اسم اعظم و در نهایت دعوت به اسلام و مسلمان‌شدن شخصیت‌ها بررسی خواهد شد. در هر بخش، نمونه‌های متنی مرتبط ارائه می‌شود تا تحلیل بر پایه‌ی شواهد متقن صورت گیرد. در این اثر، مضامین مبارزه با کافران به منظور بسط دین اسلام و تقویت هویت دینی همانند حماسه‌های «دده قورقود» و «شکاری» مشهود است و از سوی دیگر، حضور موجودات خارق‌العاده، ساختار دینی-حماسی این اثر را تقویت کرده است.

برگ نخست قهرمان نامه ترکی در کتابخانه مجلس ایران

برگ آخر قهرمان نامه ترکی در کتابخانه مجلس ایران

³ a.ge. s.75-79.

بازتاب تعبیر اسلامی و مفهوم توحید در نسخه ترکی قهرمان‌نامه

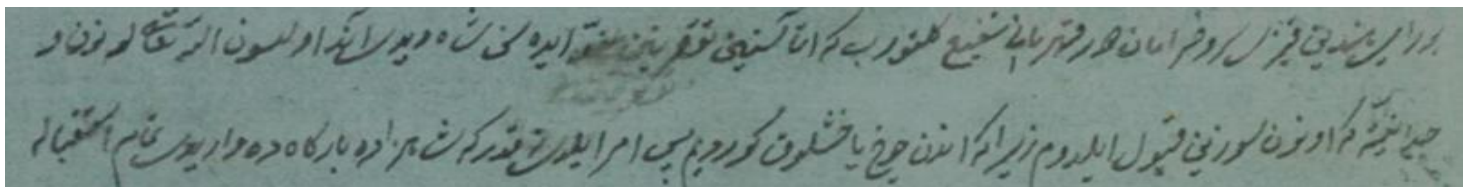
۱. وحدانیت خدا در نسخه ترکی قهرمان‌نامه

در نسخه ترکی قهرمان‌نامه موجود در کتابخانه مجلس ایران، عناصر دینی به عنوان یکی از مضامین اصلی حماسه، برجستگی ویژه‌ای دارند. در این اثر، همانند داستان‌های «شکاری»^۴ و «ارسلان‌نامه»^۵ (آذروغلو، ۲۰۲۱)، ارزش‌های اسلامی به طور گسترده‌ای بازتاب یافته‌اند. در این متن، خداوند به عنوان آفریدگار و تنها معبود یکتا معرفی شده و باور به این یگانگی، در بخش‌های مختلف اثر به صراحت مورد تأکید قرار گرفته است.

توحید که از اصول بنیادین دین اسلام است، در نسخه ترکی قهرمان‌نامه صرفاً یک آموزه کلامی انتزاعی نیست؛ بلکه موتیفی چندوجهی است که روایت را از جنبه‌های اخلاقی، آیینی، نمادین و سیاسی شکل می‌دهد. حضور مکرر سوگندها، دعاها، کاربرد دعای اسم اعظم و تقابل با پرستش‌های غیرالهی نشان می‌دهد که توحید در این متن، نقشی هویت‌ساز و مشروعیت‌آفرین دارد. علاوه بر این، این مفهوم به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به قدرت، تثبیت نظم اجتماعی و تقویت ایدئولوژی قهرمانی تبدیل شده است؛ به طوری که رفتار قهرمانان و حاکمان در پناه بردن به توحید در لحظات حساس، اعمال پهلوانی آنان را با اراده و نظم الهی هم‌راستا می‌سازد.

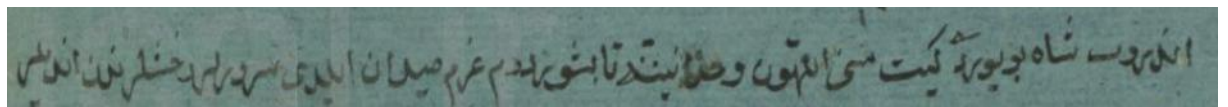
اعتقاد به یگانگی خدا در نسخه ترکی قهرمان‌نامه در بسیاری از موارد مشهود است و این امر، روایت را به یک ساختار دینی-ملی تبدیل می‌کند. ایمان به یگانگی خداوند در متن، در دو نمونه‌ی برجسته نمود یافته است؛ نخستین نمونه آن‌جاست که «سرو خرامان» برای برقراری صلح میان پدر خود و هوشنگ‌شاه، قهرمان را واسطه قرار می‌دهد. در این صحنه، هوشنگ‌شاه به «وحدانیت خداوند» سوگند یاد می‌کند که این امر نشان می‌دهد توحید در این اثر، به عنوان پایه‌ای مشروع برای پذیرش صلح و سازش اجتماعی به کار گرفته شده است.

شاهد متنی این رویداد در نسخه به شرح زیر است:

«...بوی‌رای هندی سرو خرامان دور، قهرمانی شفیع گتوروب که آتاسینین تقصیرین عفو اندمسن شاه دندی آند اولسون الله تعالی‌تینه کی اونون سوزون قبول ایلدوم زیرا که اندان چوخ یاخشلوق گوردوم. پس امر ایلدی نه قدر کی شاهزاده بارگاه ده واریدی، تمام استقباله...»^۶

در بخش دیگری از داستان، هنگامی که قهرمان برای ورود به میدان نبرد آماده می‌شود، هوشنگ‌شاه او را به وحدانیت خداوند یکتا می‌سپارد؛ بدین ترتیب، توحید به عنوان تضمینی الهی برای حفاظت از قهرمان و مشروعیت بخشی به جنگ مطرح می‌شود:

«... اندروب شاه بویوردی: گیت، سنی اللهون وحدانیتینه تاپشیردوم. عزم میدان ایلدی سرورلر رخشلرندن اندیلر...»^۷

در نسخه ترکی قهرمان‌نامه موجود در کتابخانه مجلس ایران، مفهوم دین، همانند دیگر داستان‌های ترکی پس از اسلام، به عنوان موضوعی محوری پردازش شده است؛ به طوری که تقابل و تضاد میان ایمان‌آوردندگان به خداوند و پرستندگان آتش (یکتاپرستان و مشرکان) در این اثر برجستگی ویژه‌ای دارد. این نظام باورمندی دینی، خود را در قالب مناسک و رفتارهایی چون دعاها، شکرگزاری‌ها، نیایش به درگاه خداوند در لحظات دشوار، قربانی کردن، احسان و ذکر نام خداوند پیش از آغاز امور مهم (تسمیه) نمودار می‌سازد.

پذیرش اصل توحید و اعتقاد به نبوت پیامبران، بنیادین‌ترین مؤلفه‌های اندیشه‌ی دینی در اسلام به شمار می‌رود. این باور که شالوده‌ی نظام اعتقادی مسلمانان را تشکیل می‌دهد، در متون ادبی و حماسی ترکی-اسلامی نیز به مثابه بن‌مایه‌ای محوری بازتاب یافته و کارکردی هویتی-فرهنگی پیدا کرده است. در نسخه قهرمان‌نامه، یکی از دلایل اصلی لشکرکشی هوشنگ‌شاه به هند، آتش‌پرستی و باور به شیطان از سوی هندیان است؛ چنان‌که هوشنگ‌شاه برای پاک شدن از گناهانش، عزم سفر به کعبه و توبه به درگاه الهی می‌کند. در این میان، قهرمان داستان، با هدف گسترش دین اسلام با کافران مبارزه می‌کند. حضور این عناصر نشان‌دهنده‌ی برجستگی و محوریت ارزش‌های اسلامی در این اثر است.

۲. باورهای دینی و موتیف پیامبران در نسخه ترکی قهرمان‌نامه

یکی دیگر از جلوه‌های بارز دینی در نسخه خطی ترکی قهرمان‌نامه کتابخانه مجلس ایران، ارجاعات مکرر به باورهای دینی پیشین و یادکرد نام پیامبران سلف است. در این متن، به ویژه ارجاعاتی به شریعت حضرت ادریس و دیگر پیامبران دیده می‌شود.

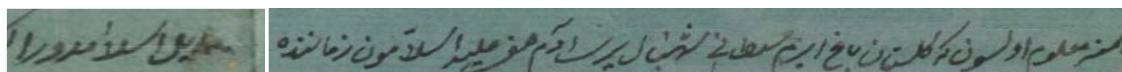
برای نمونه، «شهبال‌شاه» (پادشاه پریان) در نامه‌ای به هوشنگ‌شاه، خود را از زمان حضرت آدم (ع) مسلمان معرفی کرده و بر لزوم یاری‌رساندن به مسلمانان تأکید می‌کند:

^۴ Nabi Kobotarian, *İran Azerbaycanı Aşık Destanları I Şikârî Destanı* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), s.3.

^۵ Nabi, *Azeroglu, İran ve Anadolu Sahasında Erşelân-nâmeler. Journal of Turkology* 31, no. 1 (2021), s. 88.

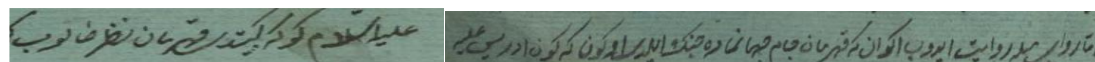
^۶ این دختر رای هندی، سرو خرامان است که قهرمان را شفیع آورده تا پدرش را بخاطر تقصیراتش عفو نماید. شاه گفت: سوگند به وحدانیت خدای تعالی که سخن او را پذیرفتم، زیرا از او نیکی‌های بسیار دیده‌ام. پس فرمان داد هرچه شاهزاده در بارگاه حاضر شود، همه به استقبال او برخیزند.

^۷ سر فرود آورد. شاه فرمود: برو، تو را به وحدانیت خدای تعالی می‌سپارم. آنگاه عزم میدان کرد و سروران از اسبان پیاده شدند.

«...سنه معلوم اولسون کی گلستان باغ ارم سلطانی شاهبال پری، آدم صفی علیهم السلامون زمانده حمایل اسلامدور...»⁸.

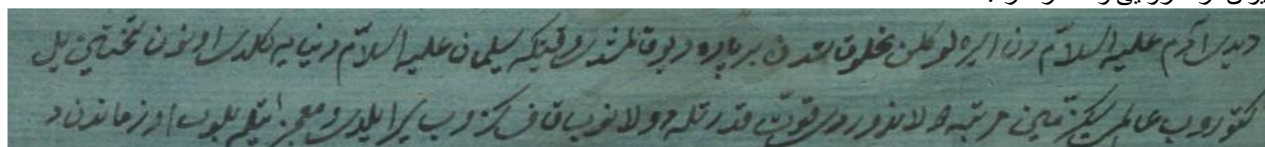
همچنین نام حضرت ادریس (ع) که در آیات قرآن کریم (مریم: ۵۷-۵۶؛ انبیاء: ۸۵) تجلیل شده، در این نسخه به صورت تعابیری چون «دین ادریس» یا «شریعت ادریس» به طور مکرر یاد شده و به عنوان یکی از مراجع اصلی باور دینی شخصیت‌ها برجسته گردیده است:

«... اما راوی بیلوه روایت ادوب، اکوان کی قهرمان جام جهان‌نامه جنگ ایلدی، او گون کی گون ادریس علیه‌السلام گوکه گندی قهرمان نظر صالوب...»¹⁰.

«... گلوب پهلوانه بیعت ایلدیر، ادریس علیهم السلامون شریعتین قبول ایلدیر...»¹¹. علاوه بر این، در ساختار روایی این اثر، حضرت سلیمان (ع) به عنوان پیامبری مقتدر توصیف شده است که بر تمامی مخلوقات اعم از انسان‌ها، جن‌ها، پریان و دیوان فرمانروایی و اقتدار دارد.

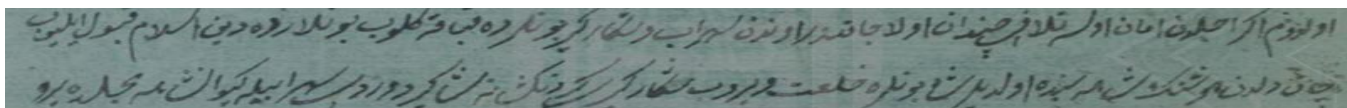
«...دیدي آدم علیه‌السلام دن ایره لو گلن مخلوقاتدن بیر پاره دیو قالمشدی وقتیکه سلیمان علیه‌السلام دنیا به کلبه گلدی اونون تختین بل کتوروب عالمی سکیز مین مرتبه دولاندوردی قوت قدرتمه دولانوب کافی گزوب سیر ایلدی و معجزاتینه بولوب او زماندن...»¹².

۳. دعوت غیرمسلمانان به پذیرش اسلام

قهرمان‌نامه یکی از متون برجسته‌ای است که مضمون «دعوت غیرمسلمانان به پذیرش اسلام» را به عنوان یک بن‌مایه محوری بازتاب می‌دهد. این موتیف در بسیاری از داستان‌های حماسی ترکی-اسلامی، از جمله دانشمندنامه، بطال‌نامه، کتاب دده‌قورقود، شکاری و ارسلان‌نامه، به طور گسترده مطرح شده و حامل پیامی دینی-ملی در حمایت از گسترش اسلام تحت لوای اعتلای کلمه‌الله است؛ چنان‌که در دده‌قورقود آمده است:

«...کافرین کلیسه‌سینی یخدیلا، یرینه مسجد ییدیلا. کشیشلرینی اولدوردیلر، اذان اوخوندیلر. عزیز تانری آدینه خطبه اوخوندیلر...»¹³

در قهرمان‌نامه نیز این سنت حماسی استمرار می‌یابد؛ به طوری که پهلوانان اسیرشده یا فرمانروایان شکست‌خورده در جنگ، ابتدا به اسلام دعوت می‌شوند. این دعوت با پذیرش وحدانیت خداوند و اقرار به نبوت پیامبران تحقق می‌یابد و حامل پیامی دینی-ملی است و روایتی در حمایت از گسترش اسلام تحت لوای اعتلای کلمه‌الله ارائه می‌دهد. در نسخه مورد بررسی، شخصیت‌هایی چون «کهن‌شاه»، «سهراب»، «شکارگر» و «قهار جنی» از پرستش آتش دست کشیده و به آیین اسلام می‌گروند:

«... اولدوم اگر اجلدن امان اولسه تلافی چندان اولاجاقودر اوندن سهراب و شکارگر بونلار ده قباچه گلوب بونلار ده دین اسلامی قبول ایلوپ جان‌دلن هوشنگ شاهه بنده اولدیلر، شاه بنلره خلعت و یرپ شکارگری گردنکشانه شاگرد و یردی سهرابله کیوانشاهه مجلسه یر...»¹⁴.

این نمونه‌ها نشان می‌دهند که پذیرش اسلام در روایت، صرفاً یک امر اعتقادی نیست، بلکه با نوعی پیوند اجتماعی و سیاسی همراه است؛ شخصیت‌هایی که اسلام را می‌پذیرند، بلافاصله در ساختار قدرت رسمی جای می‌گیرند و به حاکم مسلمان وفادار می‌شوند.

در نمونه‌ای دیگر، هوشنگ‌شاه به قهرمان سفارش می‌کند که پیش از رویارویی نهایی و کشتن دشمنان، آنان را به دین اسلام دعوت کند:

⁸ بر تو معلوم باد که سلطان گلستان باغ ارم، شاهبال پری، در زمان حضرت آدم صفی علیه‌السلام، حامی اسلام بود

⁹ Kur'an-ı Kerim. Çev. Diyanet İşleri Başkanlığı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

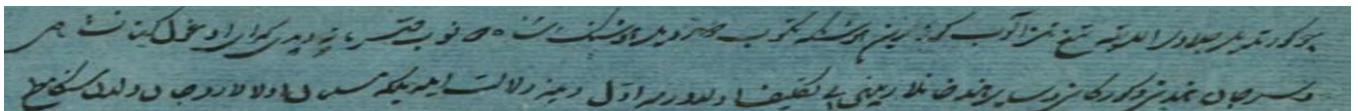
¹⁰ اما راوی چنین روایت کند که قهرمان در جام جهان‌نما جنگ کرد، در همان روزی که حضرت ادریس علیه‌السلام به آسمان رفت

¹¹ آمدند و با پهلوان بیعت کردند و شریعت حضرت ادریس علیه‌السلام را پذیرفتند

¹² آدم علیه‌السلام فرمود که از مخلوقات پیشین پاره‌ای دیو باقی مانده بود چون سلیمان علیه‌السلام به دنیا آمد، باد تخت او را برداشت و جهان را هشت هزار مرتبه گرداند. با قدرت و توانایی گردش کرد، به کوه قاف رسید و آن را مشاهده نمود و با معجزات خویش آن زمان را ترک کرد.

¹³ Muharrem, Ergin, *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001, s. ۸۹.

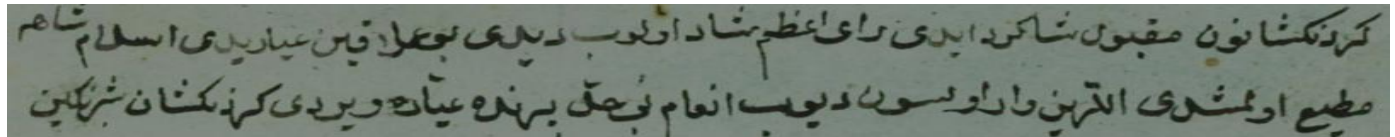
¹⁴ «...» شدم، اگر از اجل امان و مهلتی باشد، تلافی و جبران آن بسیار خواهد بود. پس از آن، سهراب و شکارگر، این‌ها نیز جلو آمدند و دین اسلام را پذیرفتند و از جان و دل بنده و فرمان‌بردار هوشنگ‌شاه شدند. شاه به آن‌ها خلعت [لباس شاهانه] بخشید، شکارگر را به شاگرد گردنکشان درآورد و به سهراب و کیوان‌شاه در مجلس جایگاه [ویژه‌ای] داد...»

«... چو کورتولر جلالدر اللربنه تیغ نیز آلوب گوزلرین هوشنگه تیکویدیر دیلر هوشنگ شاه دونوب قهرمانا ددی کی ای اوغول کهتان شاهی و سرجان هندی و گورکانی و سایر هند خانلارینی بی تکلیف اولدورمه، اول دینا دلالت ایله بلکه مسلمان اولالار و جان و دلدن سنه مطیع اولالار...»^{۱۵}

این رویکرد نشان می‌دهد که مسلمان شدن در ساختار روایی اثر، یک روند روایی ضابطه‌مند و اصولی است و صرفاً پیامد قهرآمیز یک شکست نظامی به شمار نمی‌رود. از این منظر، دگرگونی اعتقادی شخصیت‌ها، رکن اصلی در شکل‌گیری هویت دینی روایت است که در دو سطح اعتقادی و سیاسی-اجتماعی عمل می‌کند.

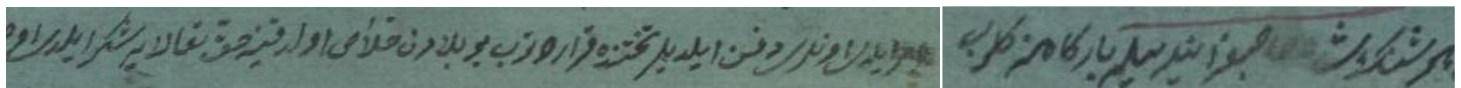
برآیند این نظام اعتقادی در ساحت نظامی-سیاسی، توصیف ارتش هوشنگ‌شاه به عنوان «ارتش اسلام» و کاربرد لقب «شاه اسلام» یا «اسلام‌شاه» برای اوست. این نام‌گذاری‌ها بازتاب‌دهنده‌ی درک سیاسی مبتنی بر توحید در متن است که در آن، ارتش پادشاه نه تنها یک نیروی نظامی، بلکه نگهبان نظم الهی قلمداد می‌شود:

گردنکشان مقبول شاگرد ایدی رای اعظم شاد اولوپ دیدی بو علاقین عیاریدی، اسلام شاهه مطیع اولمشدی، الزین وار اولسون دیوب انعام بی‌حد برنده عیاره ویردی گردنکشان»^{۱۶}

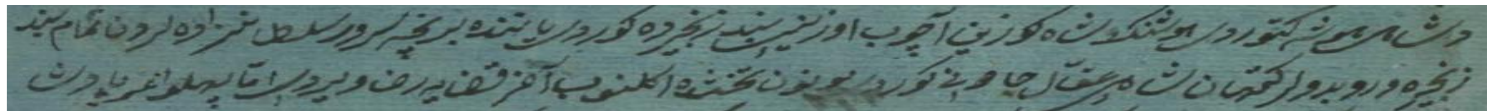
۴. شکرگزاری و به جا آوردن مناسک آیینی

یکی دیگر از جلوه‌های بارز فرهنگ اسلامی در نسخه ترکی قهرمان‌نامه، شکرگزاری و به جا آوردن مناسک آن (از قبیل قربانی و احسان) توسط قهرمانان است. شکرگزاری در این نسخه خطی، به عنوان عملی برای ابراز سپاس به درگاه باری‌تعالی پس از رهایی فردی، غلبه بر دشواری‌ها یا پیروزی در یک مبارزه جمعی توصیف می‌شود. در این اثر، شکرگزاری نه تنها یک شکل از عبادت فردی، بلکه موتیفی روایی است که پیوند شخصیت‌ها با نظم الهی و بلوغ معنوی آنان را نشان می‌دهد. در برخی موارد، این عمل از سطح بیان زبانی فراتر رفته و با قربانی کردن و احسان به یک بستر آیینی و اجتماعی تبدیل می‌شود. برای نمونه، پس از رهایی هوشنگ‌شاه از یک وضعیت بحرانی و سخت، در متن چنین آمده است:

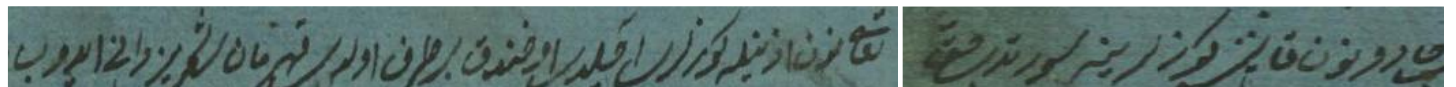
«... هوشنگ شاه صاحبقرانیه بيله بارگاهینه گلیب، امر انیلمدی اولنلری دفن انیلمدیلر. تختینده قرار اندیب، بو بلادان خلاص اولدوغونا حق تعالیه شکر انیلمدی...»^{۱۷}

هوشنگ‌شاه به عنوان پادشاهی مؤمن و دیندار، پس از پیروزی‌ها شکرگزاری را فراموش نمی‌کند و در دشواری‌ها نیز با تسلیم و رضایت در برابر قضا و قدر الهی، متانت خود را حفظ می‌نماید (قهرمان‌نامه، ص ۹۴، س. ۴-۵). شکل اجتماعی‌تر این موتیف در صحنه‌ای نمود می‌یابد که قهرمان به همراه ارتش پریان عظیم‌الجثه، اسیران را از جام جهان‌نما آزاد کرده و به گلستان ارم بازمی‌گرداند؛ در این‌جا نیز شکرگزاری به صورت آیینی و جمعی تجلی می‌یابد.

«... پادشاهی هوشه گتوردی. هوشنگ شاه گوزین آچوب، اوزینی بند و زنجیرده گوردی. یانیندا بیر نچه سرور، سلطان زاده‌لردن تمام بند و زنجیره وورموشدولر. کهتان شاهی عقال جادونی گوردی، بونون تختینده انغله‌نوب آخر قضایه رضا وئردی. آما پهلوانلار پادشاهی...»^{۱۸}

در نمونه‌ای دیگر، پس از رفع طلسم خندق و بازیابی بینایی قهرمان، شکرگزاری وی با سپاس از خداوند و ابراز محبت نسبت به بانو (همراه او) آمیخته می‌شود:

«... جادونون قانونی گوزلرینه سورتدو، حق تعالانین انذنبیله گوزلری آچیلدی، او خندق برطرف اولدو. قهرمان شکر-ی یزدانی اندیب، بانونو گوزلریندن اوپدو، ندی: ای نگار! بیر ایش گوردون کی قیامته کیمین دیللرده داستان اول، اما...»^{۱۹}

^{۱۵} او را فرو افکندند. جلالان تیغ‌های تیز در دست گرفته، چشم در چشم هوشنگ دوختند و ایستادند. هوشنگ‌شاه رو به قهرمان کرد و گفت: ای فرزند و سرجان هندی و گورکانی و دیگر خان‌های هند را بی تکلیف مکش؛ نخست آنان را به دین راهنما باش، شاید مسلمان شوند و از جان و دل فرمانبردار تو گردند.

^{۱۶} گردنکشان پذیرفته شاگرد بودند. رای اعظم شاد شد و گفت: این عیار این علاقه بود. اسلام شاه را مطیع ساخته بود. دست‌هایش برقرار باد! و بی‌حد انعام به آن عیار بخشید و گردنکشان را به او سپرد.

^{۱۷} هوشنگ‌شاه همراه با صاحبقران به بارگاه خود آمد و دستور داد تا مردگان را دفن کنند. بر تخت خود مستقر شد و خداوند متعال را به خاطر رهایی از این بلا شکر گفت.

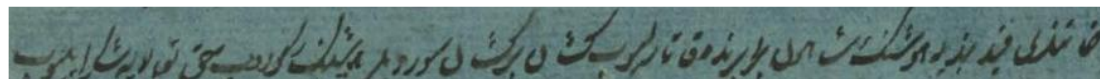
^{۱۸} پادشاه را به هوش آوردند. هوشنگ شاه چشم گشوده، خود را در بند و زنجیر دید. در کنار او چند تن از سروران و سلطان‌زادگان را تماماً در بند و زنجیر بسته بودند. شاه، کهتان‌شاه عقال جادون را دید که بر تخت او نشسته بود و به دیگر قضایا رضا داده بود؛ اما پهلوانان پادشاه...

^{۱۹} به چشمانش مالید و به اذن خداوند متعال چشمانش باز شد و آن خندق [یا مانع] از میان رفت. قهرمان شکر و سپاس یزدان را به جا آورد، بانو را از چشمانش بوسید و گفت: ای نگار! کاری کردی که تا روز قیامت بر زبان‌ها داستان [و زیارت] خواهد بود، اما

همچنین شکرگزاری قهرمان پس از خروج از «خانه بلورین» و بازگشت از سفر زیرزمینی به روی زمین (قهرمان‌نامه، ص. ۷۰ الف)، با مناسک قربانی کردن و احسان همراه می‌شود که این امر نشان‌دهنده ابعاد عملی و مادی این باور دینی در ساختار داستان است:

«...قهرمان دنیا اوزینن گُزروب، داهی قراری قالمایوب، او بلور ایودن دیشقارو گلوب، حق‌تعالایه شکر ایلدی، اوندن چوخ قربان کسوب، احسان انیلیمیب...»^{۲۰}
علاوه بر این، جهت‌گیری جمعی هوشنگ‌شاه به سوی خداوند پس از رهایی از دست «عقال جادوگر» (قهرمان‌نامه، ص ۱۰۸ الف) و شکرگزاری او پس از به بند کشیدن فرمانروایان جزیره و مشاهده آنان در بند، نمونه‌های دیگری از این رفتار اخلاقی-دینی است:

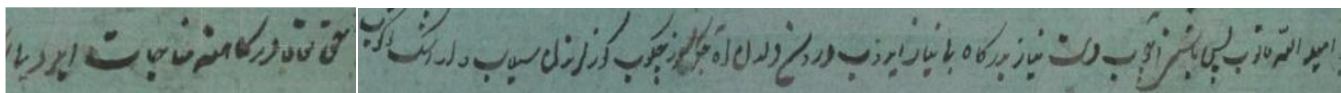

«... خانلاری قید بندبیلله هوشنگ شاهین برابرینده قاتارلیوب کشان کشان سوردیله هوشنگ گُزروب، حق‌تعالایه شکر ایلایوب...»
از این نمونه‌ها برمی‌آید که شکرگزاری در قهرمان‌نامه معمولاً پس از نجات از خطر، رفع یک مانع یا پیروزی بر دشمن انجام می‌شود و به عنوان شکلی از عبادت فردی و جمعی، پیوند پهلوانان را با اراده و مشیت الهی استوار می‌سازد.

۵. دعا، مناجات و استغاثه در موقعیت‌های دشوار

بیان راز و نیاز، ابراز نیازها و خواسته‌های معنوی به درگاه الهی به معنای مناجات و استغاثه است. در کنار دیگر موتیف‌های اسلامی، مناجات و یاری‌جستن از خداوند در بسیاری از بخش‌های اثر دیده می‌شود. در داستان‌های شکاری^{۲۱} و امیر ارسلان رومی^{۲۲} (کبوتریان، ۲۰۲۳ الف) نیز که در حوزه فرهنگی ایران گردآوری شده‌اند، قهرمانان در موقعیت‌های بحرانی با دعا و مناجات از خداوند طلب یاری می‌کنند.

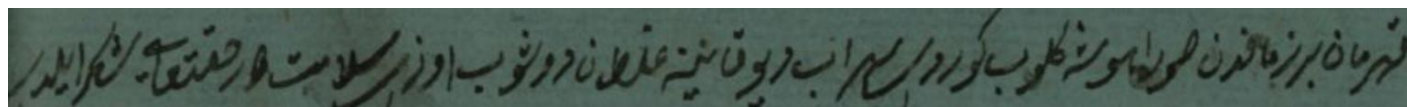
در قهرمان‌نامه نیز این موتیف به عنوان رفتاری رایج در مواجهه با خطرات بزرگ پردازش شده است؛ برای نمونه در صحنه‌ای از داستان آمده است:

«...امید الله قالوپ پس باشینی آچوپ دست نیاز بدرگاه بی نیاز ایدوپ درون دلدن آه جگرسوز چکوپ گوزلریندن سیلاب وار اشک توکوپ حق تعالی درگاهنه مناجات ایردیله...»^{۲۳}

این پناه بردن به خداوند و طلب حمایت معنوی در موقعیت‌های دشوار، ریشه‌ای عمیقاً اسلامی دارد و ساختار اعتقادی اثر را تقویت می‌کند. نمونه‌های متعدد «دیگری نیز از این رفتار پس از حفاظت یا نجات الهی در متن ثبت شده است؛ مانند نجات یافتن از نیرنگ «سهراب‌دیو» (قهرمان‌نامه، ص. ۴۸ الف):

بازیابی بینایی پس از جادوی عقرب جادوگر (قهرمان‌نامه، ص. ۵۳ الف. س. ۵) و پذیرش وضعیت با گفتن «الحمدلله» (قهرمان‌نامه، ص. ۵۵ الف)، همگی نمونه‌هایی از رفتار شکرگزاری پس از حفاظت الهی هستند. موتیف مناجات که بیانگر پناه بردن قهرمانان به خداوند، طلب یاری و جست‌وجوی حمایت معنوی در موقعیت‌های دشوار دارای ریشه‌های اسلامی است. این امر نشان‌دهنده ساختار عمیقاً اسلامی اثر است.

«... قهرمان بیر زماندان صوراً هوشه گلوب گوردی سهراب دیو قانینه غلطان دوشوپ اوزی سلامت دور حقتعالی‌یه شکر ایلیدیله...»^{۲۴}

و یا در صحنه‌ی بازیابی بینایی پس از ابتلای به جادوی «عقرب جادوگر»، تضرع و پناه بردن به خدا به روشنی تصویر شده است:

«...قهرمان باش سجده قویوب جناب اقدس الهی درگاهنه زار تضرع ایدوپ مناجات ایلیدیله...»^{۲۵}

علاوه بر این، قهرمان پس از رهایی از وضعیت‌های سخت، با گفتن ذکر «الحمدلله» این نجات را مستقیماً به مشیت و اراده الهی نسبت می‌دهد و فروتنانه از غفلت خویش یاد می‌کند:

^{۲۰} قهرمان با دیدن دنیا [بازگشت به جهان]، دیگر آرام و قرار نداشت؛ از آن خانه بلورین بیرون آمد و خداوند متعال را شکر گفت و پس از آن قربانی‌های بسیاری سر برید و احسان و نذری داد

^{۲۱} Nabi Kobotarian, *Iran Azerbaycanı Aşk Destanları I Şikâfî Destanı* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2013), s.3.

^{۲۲} Nabi, Azerglu, İran ve Anadolu Sahasında Erselân-nâmeler. *Journal of Turkology* 31, no. 1 (2021), s. ۹۱.

^{۲۳} پس از اندک زمانی قهرمان به هوش آمد و دید که سهراب دیو در خون غلتیده و خود سالم مانده است؛ آنگاه به درگاه حق تعالی شکر گزارد.

^{۲۴} «قهرمان سر بر سجده نهاد و در پیشگاه اقدس الهی با زاری و تضرع مناجات کرد».

«...قهرمان دندی: اگر چه غرور بیزه اثر انیلهدی، اما "الحمدلله" حق تعالی خلاص ایدوب، سلامت گلدیک...»^{۲۵}

این صحنه‌ها و تکرار موتیف مناجات، هم نشان‌دهنده رشد معنوی و تسلیم پذیری شخصیت‌ها در برابر قدرت مطلق یزدان است و هم بستر دینی-حماسی اثر را قوام می‌بخشد.

۶. کاربرد اسم اعظم و کارکردهای ماوراءطبیعی آنی

یکی دیگر از تعبیر مکرر اسلامی در نسخه ترکی قهرمان‌نامه، کاربرد «اسم اعظم» است. در عرفان و کلام اسلامی، اسم اعظم والاترین نام خداوند تلقی می‌شود که دعاها در پرتو آن به استجابیت می‌رسند. در این حماسه، اسم اعظم از یک ذکر ساده عبادی فراتر رفته و مستقیماً به ابزاری متافیزیکی برای رهایی، پیروزی، طلسم‌شکنی، شفایابی و پیوند با قدرت الهی تبدیل شده است؛ امری که نشان می‌دهد شخصیت پهلوان نه فقط یک جنگجوی جسمانی، بلکه مؤمنی متوسل و دعاگوست.

کاربرد اسم اعظم در ساختار روایی این نسخه در چند ساحت تجلی یافته است:

الف) ابزاری برای ابطال جادو و غلبه بر دشمنان

قهرمان در مواجهه با جادوگران و نیروهای شیطانی، اسم اعظم را بر زبان جاری می‌کند یا آن را بر تیر مینویسد و پرتاب می‌نماید. این کارکرد در داستان شکاری نیز دیده می‌شود:

قهرمان بیر اوخا اسم اعظم یازوب او داغه روان اولدی...^{۲۶}

«...قهرمان بیر اوخ کمانه قویدی، دلینه اسم اعظم گنوروب او شیشه آتان جادویه آندی الله...»^{۲۷}

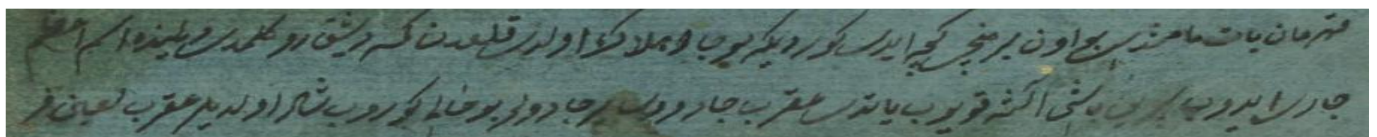
همچنین در صحنه‌ای دیگر، «شریف‌شاه» با نوشتن اسم اعظم بر تیرها، جادوی تاریک را خنثی می‌کند:

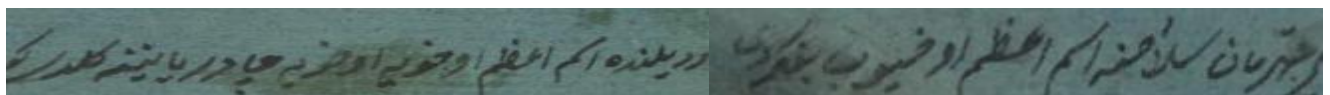
شریف شاه اوخلره اسم اعظم یازوب او قرانلوق لشکر ایچینه سرورلر آندی، سحر برطرف اولدی، لشکر...»^{۲۸}

ب) زره متافیزیکی و حرز حفاظتی

اسم اعظم در طول روایت به عنوان زرهی معنوی از قهرمانان در زمان خواب یا عبور از مکان‌های خطرناک محافظت می‌کند:

«... قهرمان یاتمامیشدی بو اون بیرمینجی گجه ایدی، گوردی که بو جادو هلاک اولدی، قلعه‌مدن کمسه دیشقارو گلمدی. دیلینده اسم اعظم ۱۵۲ [۲۱] جاری ایدوب سپرین باشی آلتا قویوب یاتدی، عقرب جادو و سایر جادولر بو حالی گوروب شاد اولدیلر، عقرب لعین فر...»^{۲۹}

«...قهرمان سلاحینه اسم اعظم اوخیوب بکلردی و دلینه اسم اعظم اوخویه اوخویه چادر یانینه گلدی...»^{۳۰}

ج) پیوند با اشیای مادی و گشودن معابر طلسم‌شده

^{۲۵} قهرمان گفت: اگرچه غرور بر ما اثر کرد [و مغرور شدیم]، اما الحمدلله خداوند متعال [ما را] رهایی بخشید و به سلامت آمدیم

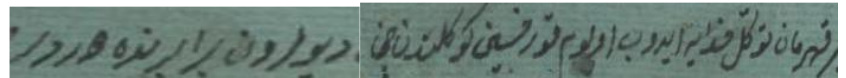
^{۲۶} قهرمان بر یک تیر نام اعظم نوشت و به سوی کوه روان شد و دو روز راه پیمود

^{۲۷} قهرمان تیری بر کمان نهاد و نام اعظم را بر زبان آورد، آن را به سوی جادوگر شیشه‌انداز افکند؛ به یاری خدا تیر روان شد

^{۲۸} شریف‌شاه بر تیرها نام اعظم نوشت و آن‌ها را به سوی سپاه تاریک افکند؛ جادو برطرف شد و لشکر از سرما رهایی یافت

^{۲۹} «قهرمان در آن شب یازدهم هنوز نخفته بود؛ دید که آن جادوگر هلاک شد و از قلعه کسی بیرون نیامد. نام اعظم را بر زبان جاری ساخت و سپر را زیر سر نهاد و خوابید. جادوی عقرب و دیگر جادوگران این حال را دیده شاد شدند؛ لعنت بر عقرب».

^{۳۰} قهرمان بر سلاح خود نام اعظم را خواند و در انتظار ماند؛ سپس با زبان خود نام اعظم را تکرار کرد و به سوی خیمه آمد

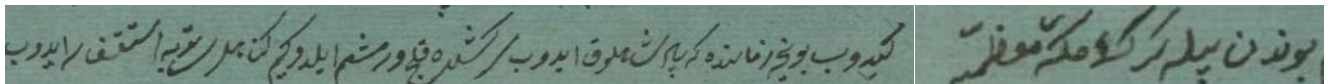

... قهرمان توکل خدایه ایدوپ اولوم قورخسین گوکلندن چخاردوب ... دیولرون برابرینه دوردی (قهرمان نامه، ص. ۳۸ب).

برآیند این شواهد نشان می‌دهد که «توکل» در قهرمان‌نامه، هم در ساحت روان‌شناسی جنگ (برای هوشنگ‌شاه در برابر هجوم دشمن) و هم در ساحت ابزار طلسم‌شکنی و غلبه بر غول‌ها و موجودات ماوراءطبیعی برای قهرمان و بهرام کارکردی هویت‌ساز دارد. این موتیف، ترس از مرگ را در دل پهلوانان زایل کرده و اعمال پهلوانی آنان را با مشیت و نصرت الهی هم‌راستا می‌سازد.

۸. توبه، استغفار و بازگشت به سوی خداوند

پشیمانی بنده از گناهان و بازگشت به درگاه الهی (توبه)، جایگاه ویژه‌ای در این اثر دارد. نمود عینی این موتیف در رفتار «هوشنگ‌شاه» تجلی می‌یابد؛ او در طول داستان دو بار توبه می‌کند و آرزوی سفر به مکه برای استغفار در خانه خدا را دارد که بار نخست به دلیل سفر قهرمان به گلستان ارم میسر نمی‌شود. اما در نهایت، پس از بازگشت به دشت قیچاق و واگذاری پادشاهی به قهرمان، به مکه سفر کرده و با زیارت مقبره حضرت آدم (ع)، از گناهان خود توبه می‌کند. این حرکت نمادین، سیر تکاملی یک حاکم حماسی را از قدرت مادی به سوی رستگاری معنوی و معبد توحید نشان می‌دهد.

«... بوندن بیلہ گرگ مگہ معظمه گیدوب، بونجه زمانده که پادشاهلوق ایدوپ سرگشته قلنج ورمشم، ایلدوگیم گناهلری توبه استغفار ایدوب...» (قهرمان ۳۵ نامه، ص. ۲۳ الف. س. ۳-۴)....

نتیجه

قهرمان‌نامه ترکی محفوظ در کتابخانه مجلس، فراتر از یک متن ادبی، بخشی از سنت گسترده‌تر حماسی - اسلامی ترکان ایران به شمار می‌رود. این اثر نه تنها بازتاب‌دهنده باورهای دینی و اجتماعی دوره خود است، بلکه نشان‌دهنده فرهنگ غنی ترکان در ایران نیز می‌باشد. روایت‌های مشابه همچون شکاری و امیر ارسلان رومی نیز گواهی بر این مدعا هستند. چنانکه در این آثار همانند قهرمان‌نامه، عناصر اسلامی و مضامین حماسی در هم تنیده شده و ساختاری دینی - فرهنگی پدید آورده‌اند که هویت جمعی ترکان ایران را تقویت می‌کند.

در این پژوهش، نسخه خطی ترکی قهرمان‌نامه موجود در کتابخانه مجلس ایران با تمرکز بر عناصر دینی مورد بررسی قرار گرفته و ارزش‌های اسلامی آن در پرتو نمونه‌های متنی آشکار گردیده است. این نسخه از حیث حجم و غنای روایی، در میان دیگر نسخه‌ها جایگاهی ممتاز دارد. باور به توحید، ایمان به پیامبران، دعا، توبه، توکل و پذیرش قضا و قدر، همراه با مضامین مبارزه با کافران و دعوت آنان به اسلام، ساختار دینی - حماسی اثر را شکل داده و آن را در سنت ادبیات اسلامی - ترکی مستقر ساخته است. افزون بر این مفاهیم، کاربرد مکرر اسم اعظم در موقعیت‌های گوناگون روایت - از آغاز کنش‌های قهرمانانه تا لحظات بحرانی - حضوری فعال و معنادار دارد.

در میان این عناصر، بازنمایی اسم اعظم جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا در اثر، ذکر و نوشتن اسم اعظم با قدرتی همراه می‌شود که شخصیت‌ها را در برابر جادو، نیروهای فراطبیعی، موانع و موقعیت‌های دشوار یاری می‌رساند. بدین ترتیب، قدرت قهرمانانه در اثر از قدرت الهی جدا نیست و پیروزی قهرمان در بسیاری از موقعیت‌ها با یاد خدا، توکل و بهرگیری از عناصر مقدس پیوند می‌یابد. در نتیجه، عناصر اسلامی در این اثر صرفاً در قالب موعظه یا بیان اعتقادی ظاهر نمی‌شوند، بلکه در پیشبرد حوادث و شکل‌دهی به کنش‌های شخصیت‌ها نیز نقش دارند.

دعوت شخصیت‌ها به اسلام و مسلمان شدن آنان، در کنار دیگر مضامین دینی، در شکل‌گیری هویت دینی و اجتماعی روایت مؤثر است. این فرایند در برخی موارد با پذیرش توحید و پیامبران و در مواردی با پیوستن شخصیت‌ها به نظم اجتماعی و سیاسی حاکم همراه می‌شود. از این منظر، قهرمان‌نامه را نمی‌توان اثری صرفاً حماسی با مجموعه‌ای از عناصر دینی دانست؛ بلکه مفاهیم اسلامی در آن با ساختار حماسی، کنش قهرمانانه و عناصر شگفت و فراطبیعی در هم تنیده‌اند. بنابر این، دین در این روایت هم به‌عنوان نظامی از باورها و ارزش‌ها و هم به‌عنوان یکی از سازوکارهای شکل‌دهنده به روایت و هویت شخصیت‌ها حضور دارد.

قهرمان‌نامه، به‌عنوان یکی از عناصر نوظهور فرهنگ تورکی در حوزه ایران، از نمونه‌های نادر آثار به زبان تورکی آذربایجانی در این منطقه محسوب می‌شود. اهمیت آن در این است که نه تنها یک متن ادبی، بلکه سندی فرهنگی و دینی است که بازتاب‌دهنده هویت اسلامی - حماسی ترکان ایران می‌باشد. در کنار متونی چون شکاری، امیر ارسلان، دانشمندنامه، بطلان‌نامه و دده‌قورقود، قهرمان‌نامه جایگاه خود را در سنت حماسی - اسلامی تثبیت کرده و نشان داده است که چگونه ادبیات ترک‌های ایران در پیوند با باورهای دینی و ارزش‌های اجتماعی شکل گرفته است.

مطالعه تطبیقی قهرمان‌نامه با دیگر متون حماسی - اسلامی، نه تنها می‌تواند به درک عمیق‌تر از میراث فرهنگی ترکان ایران یاری رساند، بلکه امکان بازشناسی جایگاه ایران را به‌عنوان یکی از کانون‌های اصلی ترک‌شناسی و مطالعات ادبیات حماسی - اسلامی فراهم می‌آورد. این رویکرد تطبیقی، زمینه بررسی پیوندهای میان عناصر دینی، ارزش‌های اجتماعی و ساختارهای روایی را مهیا ساخته و نشان می‌دهد که چگونه سنت‌های ادبیات اسلامی - ترکی در ایران، در تعامل با دیگر حوزه‌های فرهنگی، به شکل‌گیری هویت جمعی و استمرار حافظه تاریخی کمک کرده‌اند. افزون بر این، چنین پژوهشی می‌تواند مسیرهای تازه‌ای برای تحلیل تطور ادبیات حماسی در بستر اسلامی - ایرانی گشوده و جایگاه ایران را در شبکه گسترده مطالعات تطبیقی ادبیات ترک‌ها برجسته سازد.

^{۳۵} «اکنون باید به مکه معظم روم و در این مدت که پادشاهی کرده و سرگشته شمشیر زده‌ام، گناهان خویش را با توبه و استغفار بشویم. سپس به دشت قیچاق روم و در کنار پدرم عبادت کنم و خدمتگزاری او را به جا آورم».

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir-R.A., N.A.; Tasarım- R.A., N.A.; Denetleme- R.A., N.A.; Kaynaklar- R.A., N.A.; Literatür Taraması- R.A., N.A.; Yazıyı Yazan- R.A., N.A.; Eleştirel İnceleme- R.A., N.A.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Yapay Zeka Kullanımı: Makalenin yazımında herhangi bir yapay zeka programı kullanılmamıştır.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept - R.A., N.A.; Design- R.A., N.A.; Supervision- R.A., N.A.; Resources- R.A., N.A.; Literature Search- R.A., N.A.; Writing Manuscript- R.A., N.A.; Critical Review- R.A., N.A.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Use of Artificial Intelligence: No artificial intelligence (AI) tools were used in the preparation of this manuscript.

KAYNAKLAR

- Azeroğlu, Nabi. İran ve Anadolu Sahasında Erselân-nâmeler. *Journal of Turkology* 31, no. 1: (2021) 87–121.
- Azizpour, Roghaiyeh. *Kahramân-nâme İran Meclis Kütüphanesi Nüshası (İnceleme, metin, tıpkıbasım)*. Malatya: ASER Yayınları, 2026.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- Direkci, Bekir. Kitâbu Kissa-I Kahramân-I Kâtil'ın Paris Bibliotheque Nationale (Supp. 344) Nüshası Üzerine Bir Değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 49 (Ağustos 1) (2020): 73–91. <https://doi.org/10.21563/sutad.857428>.
- Kobotarian, Nabi. *İran Azerbaycanı Âşık Destanları I Şikârî Destanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013a.
- Kur'ân-ı Kerîm. Çeviren Diyanet İşleri Başkanlığı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Turuz Kütaplığı.. www.turuz.com (Erişim tarihi: 29 Temmuz 2024).